

Andries van den Broek

GROEN DENKEN, GROEN DOEN EN HET 'GROENE GAT'

*Een schets van perspectieven
en bevindingen*

Groen denken, groen doen en het 'groene gat'

De serie 'Working Papers' omvat studies die in het kader van de werkzaamheden van de WRR tot stand zijn gekomen. De verantwoordelijkheid voor de inhoud en de ingenomen standpunten berust bij de auteurs. Een overzicht van alle webpublicaties is te vinden op www.wrr.nl.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid
Buitenhof 34
Postbus 20004
2500 EA Den Haag
Telefoon 070-356 46 00
E-mail info@wrr.nl
Website www.wrr.nl

*Groen denken, groen doen en
het ‘groene gat’*

EEN SCHETS VAN PERSPECTIEVEN
EN BEVINDINGEN

Andries van den Broek

Rapporten aan de Regering nrs. 68 t/m 94 zijn verkrijgbaar in de boekhandel of via Amsterdam University Press (www.aup.nl).
Alle *Rapporten aan de Regering* en publicaties in de reeksen *Verkenningen* en *Working papers* zijn beschikbaar via www.wrr.nl.

Vormgeving binnenwerk: Textcetera, Den Haag
Omslagafbeelding: Textcetera, Den Haag

Dr. A. (Andries) van den Broek, Sociaal en Cultureel Planbureau

Working Paper 4

ISBN 978-94-90186-16-6

WRR, Den Haag 2015

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

INHOUD

1	Ten geleide	7
2	Groen denken: houdingen tegenover milieu en duurzaamheid	9
3	Groen doen: handelingen op het gebied van milieu en duurzaamheid	19
4	Het ‘groene gat’: de afstand tussen groen denken en groen doen	27
	Het ‘groene gat’ bij de consument	28
	Bekwaamheden	28
	Omstandigheden	29
	Wetgeving en nudging	32
	Het groene gat bij de burger	33
5	De stand van zaken	35
	Literatuur	41

1 TEN GELEIDE

Dit Working paper heeft tot doel een overzicht te geven van de ontwikkelingen in het denken en doen van de bevolking op het gebied van milieu en duurzaamheid. Dit is geen simpel overzicht van decennia aan vergelijkbare onderzoeksresultaten. Wat in de loop van de tijd is waargenomen, hangt af van wat in de loop van de tijd het waarnemen waard is gevonden. Verandering van inzicht (of positiever: voortschrijdend inzicht) brengt mee dat men in de loop van de tijd andere dingen waarnam, of dezelfde dingen vanuit een ander perspectief. In de tijd dat milieuvervuiling nog niet of nauwelijks op de agenda stond, is geen onderzoek gedaan naar het milieubesef van de bevolking. Toen het perspectief van duurzaamheid nog niet gangbaar was, werden houdingen en handelingen van de bevolking niet vanuit dat perspectief onderzocht.

Behalve wisselende inzichten bepaalden ook wisselende omstandigheden en mogelijkheden wat men het waarnemen waard vond. Toen grootschalige elektriciteitsopwekking met windmolens nog niet actueel was, is de bevolking niet naar de mening over wind-op-land of wind-op-zee gevraagd. Toen CO₂-opslag onder de grond nog niet actueel was, bevatte bevolkingsonderzoek geen vragen over de acceptatie ervan noch over de weerstand ertegen.

Als in houdingen en in handelingen dus al trends over een langere tijdsperiode te onderkennen zijn, dan doemt het probleem op in welke relatie ze tot elkaar staan. Meerdere malen is vastgesteld dat uit houdingen niet als vanzelf de daarbij passende handelingen volgen. Integendeel, daartussen gaapt een gat. Onderzoek naar deze *attitude-behaviour-gap* gebeurt vanuit uiteenlopende perspectieven, waardoor over dit 'groene gat' het laatste woord nog niet gezegd is.

In deze working paper komen eerst trends in houdingen en in handelingen van de bevolking aan de orde (zie Hoogervorst en Dietz 2015 over de ambities van overheid, en Boons en Spekkink 2015 over de ambities van het bedrijfsleven). Daarbij passeren tal van uitkomsten de revue. Daarna volgt een schets van het onderzoek naar de afstand tussen deze houdingen en handelingen. Tot besluit wordt gepoogd in een beknopt resumé de stand van zaken te overzien.

2 GROEN DENKEN: HOUDINGEN TEGENOVER MILIEU EN DUURZAAMHEID

In een inventarisatie van trends in ‘milieubesef’ van drie decennia geleden – het begrip duurzaamheid werd nog geen gebezigd – geldt de tweede helft van de jaren zestig als “het begin van een meer dan incidentele belangstelling voor problemen in het fysisch milieu”. (Schreurs 1983, cf. Tellegen 2010). Refererend aan de diverse fasen van aandacht voor een probleem, zoals onderscheiden in de *issue attention cycle* (Downs 1972), heet de periode 1965-1975 de alarmfase, de fase waarin een (publiek) probleembesef ontstaat (zie Van Latesteijn 2015). De diversiteit in conceptualisering en operationalisering in deze periode maakte het echter nagenoeg onmogelijk om de onderzoeksresultaten op één lijn te brengen (Schreurs 1983).¹

Een decennium later was er iets meer duidelijkheid (Van den Broek et al. 1997). In de jaren 1975-1995 steeg aanvankelijk het aandeel van de bevolking dat zich bezorgd toont over milieuvervuiling, van 38 procent in 1975 en 44 procent in 1980 tot een piek van 57 procent in 1991. Daarna toonde de bevolking zich in 1995, met 47 procent, minder bezorgd dan in 1991, maar nog wel meer dan in de jaren daarvoor. In 1995 was een kleine meerderheid (57 procent) van mening dat er te weinig werd gedaan tegen milieuvervuiling, duidelijk minder dan in eerdere jaren: in 1980 vond namelijk nog 75 procent van de bevolking dat. Tegelijkertijd nam de steun voor ingrijpende overheidsmaatregelen iets af, van 90 procent in eerdere jaren tot 83 procent in 1995. Halverwege de jaren negentig begon de urgentie van het milieuvraagstuk weg te ebben.

Box 2.1 De rollen van burger en consument

De steun voor overheidsmaatregelen betreft het individu in relatie tot de staat, in de rol van burger. Daarnaast staat het individu ook in relatie tot het maatschappelijk middenveld en tot de markt. De positie die iemand inneemt op het middenveld, bijvoorbeeld als lid of donateur van of als activist bij belangen- of actiegroepen, valt ook onder de rol van burger, want het gaat veelal om pogingen de overheid te beïnvloeden (hoewel bedrijven eveneens doelwit kunnen zijn). De burger verhoudt zich tot de markt in de rol van consument van diensten en goederen. Consumptie heeft consequenties voor milieu- en duurzaamheid. De termen burger en consument beslaan dus beide slechts een deel van de relatie van het individu tot het thema milieu en duurzaamheid, reden waarom men het individu wel burger-consument is genoemd.

Gegevens over de periode 1989-2002 (tabel 2.1) laten tot 1998 een afnemende bezorgdheid over het milieu zien; daarna stabiliseert dit zich. Die afname kan deels een reactie zijn op de verbeterde milieukwaliteit in de directe omgeving en op de strengere milieuwetgeving (zoals het verbod op CFK's: chloorfluorkoolstofbindingen, die als drijfgas dienden in spuitbussen). Offer- en actiebereidheid tonen ditzelfde beeld: afname tot 1998 en vervolgens consolidatie tot 2002. Zeker wat

betreft de actiebereidheid over zure regen weerspiegelt die afname waarschijnlijk meer het succesvolle terugdringen van milieuschade dan een afnemende actiebereidheid voor het milieu in het algemeen (cf. Hayward 2010).

Als we naar dergelijke vraagstukken kijken met de kennis van nu, valt op hoezeer ze, logischerwijs, voortspruiten uit de zorgen en framing van toen. Centraal staat concrete milieuproblematiek, niet het wat abstractere en mondiale begrip 'duurzaamheid'.

Tabel 2.1 Milieubesef, offerbereidheid en actiebereidheid, 1989-2002

	1989	1994	1998	2002
Bezorgdheid				
"Lucht, bodem en water zijn reeds sterk verontreinigd"	91	82	62	62
"Als de huidige economische ontwikkeling zo doorgaat, zijn natuur en mens ten dode opgeschreven"	56	39	30	36
"Aan de natuur is reeds veel te veel schade toegebracht"	90	79	71	74
Offerbereidheid				
"Om schone industrieën te krijgen wil ik best iets meer voor de producten betalen"	82	80	66	64
"Ter verbetering van het milieu ben ik best bereid om meer belasting te betalen"	70	56	43	44
Actiebereidheid				
"Aan een demonstratie tegen de steeds verdergaande industrialisatie zal ik meedoen"	13	14	9	10
"Ook ik ben bereid propaganda te maken voor een sterke beperking van het gemotoriseerde verkeer"	34	29	21	19
"Ik zal mij bij acties aansluiten die iets tegen de zure regen proberen te doen"	35	32	24	23

Bron: CBS (2003).

www.compendiumvoordeleefomgeving.nl

Latere (maar deels overlappende) trendgegevens over de milieubeleving tussen 1999 en 2013 (TNS/NIPO 2013) duiden weliswaar op iets meer instemming met de uitspraak dat de drukte rond het milieu overdreven is, maar tegelijkertijd ook een gradueel grotere bezorgdheid over het milieu in 2013 dan in 1999. Gemiddeld genomen was men wat ongeruster over de toestand van het milieu, over milieu als risico voor kinderen en voor het eigen leven.

In zoverre dit een omslagpunt markeert ten opzichte van de eerder dalende bezorgdheid, dringt zich de vraag op of dit het gevolg is van de opkomst van een *framing* in termen van klimaatverandering die de plaats innam van een framing in termen van milieuvervuiling. Leidde een andere retoriek over hetzelfde probleem hier tot een trendbreuk? Terwijl de directe leefomgeving stilaan verbeterde, stelde het bredere perspectief van klimaatverandering het vraagstuk in een ander, minder zonnig daglicht.

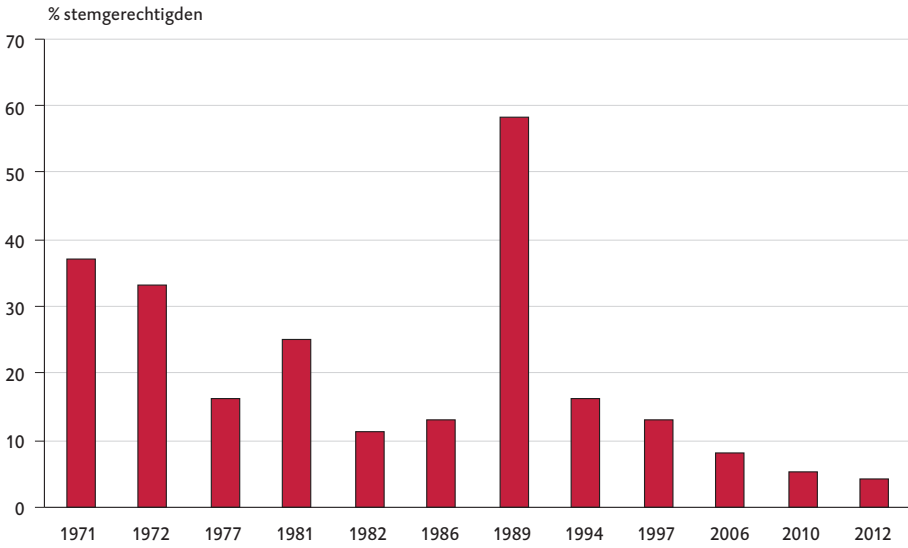
Er is geen trend te zien in de mate waarin men vindt dat 'het niet uitmaakt wat mensen doen' (TNS/NIPO 2013). De verantwoordelijkheid voor het milieu van het eigen huishouden werd in 2013 (39 procent) sterker gevoeld dan in 1999 (20 procent). De industrie werd daar in veel sterkere en eveneens groeiende mate voor verantwoordelijk geacht (56 procent in 1999, 83 procent in 2013).

Volgens diezelfde bron groeide tussen 2008 en 2013 het aandeel respondenten dat energiebesparing (heel) belangrijk vond, van 83 naar 90 procent. Overigens was in beide jaren het motief 'omdat ik daar geld mee bespaar' (resp. 58 procent en 61 procent) beduidend vaker het belangrijkste motief dan 'omdat het goed is voor het milieu' (resp. 31 procent en 35 procent) of 'omdat olie- en gasvoorraden opraken' (in beide jaren 5 procent).

Het beeld dat uit deze cijferreeksen naar voren komt, is dat het milieu vanaf het midden van de jaren zeventig tot het eind van de jaren tachtig van de vorige eeuw aanvankelijk een groeiende zorg was, waarna die bezorgdheid weer wegebde, met een enkele aanwijzing dat die zorg daarna weer iets toenam. Het gaat hier om korte en elkaar in de tijd deels overlappende tijdreeksen. Er zijn ook gegevens die de hele periode vanaf de jaren zeventig tot nu omspannen, zoals de lange reeks peilingen rond de Tweede Kamerverkiezingen. In overeenstemming met wat reeds ter sprake kwam, wijst ook die reeks op een gestaag afnemende belangstelling voor het milieu (figuur 2.1).²

Onder verwijzing naar Amerikaans onderzoek is gesteld dat de publieke bezorgdheid over milieu en over economie communicerende vaten zouden zijn: meer van het ene zou minder van het andere betekenen, waarbij de bezorgdheid over de economie leidend zou zijn (Frederik 2013). Als het erop aankomt, zo is de gedachte, zal zorg om het milieu het verliezen van zorg om de economie. Gelet op de trends in de mate waarin mensen rond verkiezingen economie en milieu tot de grootste nationale problemen rekenen (figuur 2.2) is die interpretatie echter discutabel. Eind jaren zeventig en begin jaren tachtig groeiden de zorg om milieu en om economie tegelijkertijd. Halverwege de jaren negentig nam de bezorgdheid over de economie af zonder dat dit leidde tot grotere bezorgdheid over het milieu. En de constante geleidelijke daling van zorg om het milieu sinds het midden van de jaren negentig voltrekt zich onafhankelijk van de pas sinds 2005 groeiende zorg om de economie.

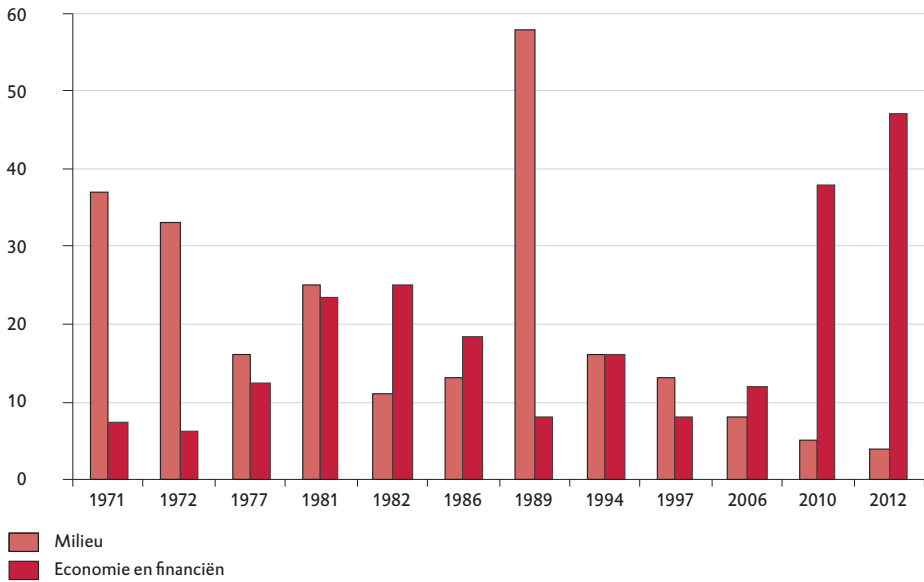
Figuur 2.1 Belangstelling voor milieu

Bron: CBS

www.compendiumvoordeleefomgeving.nl

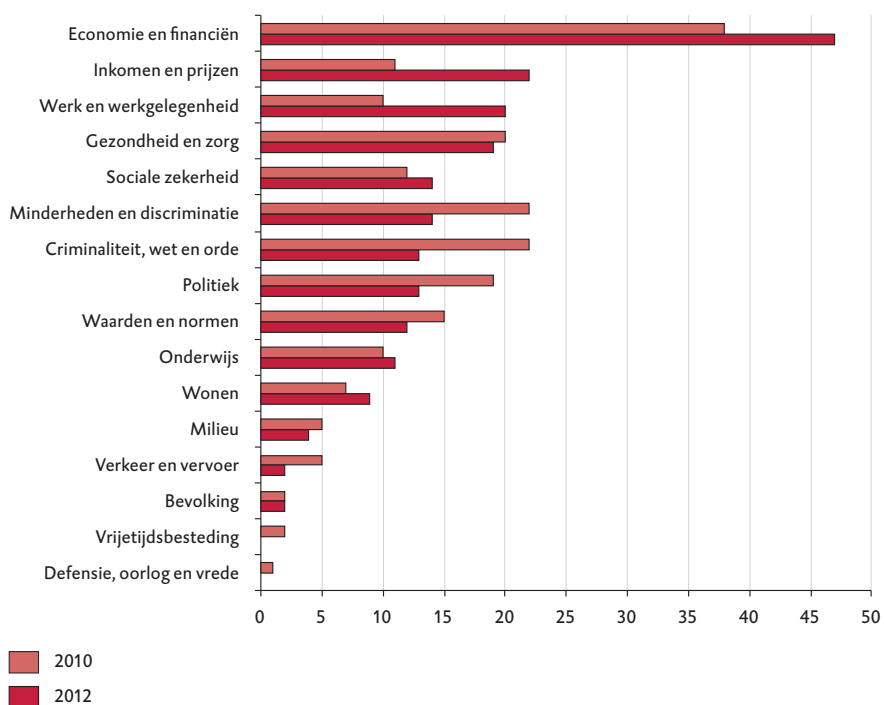
Figuur 2.2 Grootste nationale problemen volgens stemgerechtigden

Bewerking van gegevens uit het Nationaal Kiezersonderzoek.

Uit het Nederlands Kiezersonderzoek blijkt het milieu recent allerm minst tot de grootste zorgen van de bevolking te behoren (figuur 2.3). De antwoorden op de (open) vraag: “Wat vindt u de belangrijkste problemen in ons land?” (men mocht meerdere problemen uit een opsomming van in totaal zestien problemen noemen) eindigt het milieu onder de Nederlandse kiezers slechts op een bescheiden twaalfde plaats.

Figuur 2.3 Nationale maatschappelijke problemen

Bron: CBS.

Bron: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl

Vrijwel hetzelfde beeld rijst op uit het SCP-onderzoek ‘Burgerperspectieven’ (Den Ridder et al. 2014), waarin respondenten is gevraagd om van zestien beleidsdoelen aan te geven of men vindt dat er meer, even veel of minder overheidsgeld naartoe zou moeten. Het beleidsdoel “bijdragen aan de aanpak van internationale milieuproblemen en klimaatverandering” krijgt in deze reeks peilingen stevast een lage financiële prioritering. Eind 2014 belandde het op een gedeelde elfde/twaalfde plek, samen met dierenwelzijn. De aantallen voorstanders van meer, respectievelijk minder geld voor dit beleidsdoel zijn van gelijke orde van grootte, zodat de gemiddelde begrotingswens van de bevolking uitkomt op ‘net zoveel geld als nu’ (tabel 2.2).

Overigens is deze lage prioritering van milieu en klimaat als nationale uitgavenpost niet één-op-één gelijk te stellen met een lage prioritering van dat vraagstuk in het algemeen. Het kan zijn dat men meer ziet in (internationale) wetgeving dan in (nationale) overheidsuitgaven, omdat men meer ziet in wetgeving dan in uitgaven, en/of omdat men milieu en klimaat vooral als een internationaal probleem ziet.

Tabel 2.2 Ontwikkeling van de uitgavenwensen voor divers overheidsbeleid,^a bevolking van 18+, 2008-2014, telkens in het laatste kwartaal (gemiddelde waarden)

	2008	2010	2011	2012	2013	2014
vergroten van de werkgelegenheid	41	46	48	49	59	53
verbeteren van de (gezondheids)zorg	55	47	47	39	40	49
verbeteren van het onderwijs	56	50	50	47	51	47
bestrijden van armoede in Nederland	42	34	38	35	40	39
verbeteren van de veiligheid op straat (geweld en overlast tegengaan)	45	44	39	34	34	35
stimuleren onderzoek en technologie	27	26	26	24	31	29
verbeteren bescherming tegen het water (zee en rivieren)	27	16	15	14	19	20
voorkomen en bestrijden van terrorisme in Nederland	18	16	13	12	14	25
verbeteren mobiliteit (openbaar vervoer en wegen)	43	26	23	19	18	17
verbeteren van woonwijken en stadsvernieuwing	15	7	8	3	4	5
verbeteren van het dierenwelzijn	-1	-3	-6	-8	-7	-5
bijdragen aan de aanpak van internationale milieuproblemen en klimaatverandering	5	-7	-7	-8	-7	-4
bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing	-39	-42	-46	-37	-40	-12
verbeteren van de integratie van minderheden	-6	-20	-16	-16	-19	-15
stimuleren van kunst en cultuur	-20	-25	-17	-23	-18	-17
bijdragen aan de ontwikkeling van arme landen	-15	-27	-27	-30	-30	-25
gemiddeld over de bovenstaande zestien posten	18	12	12	10	12	14
verminderen van de staatsschuld	-2	8	3	6	-3	2

Noot: de antwoorden zijn als volgt gewaardeerd: veel minder = -100, minder = -50, zoals nu = 0, meer = 50 en veel meer = 100. De uitgavencategorieën zijn gerangschikt in afnemende bestedingswensen in het laatste kwartaal.

Bron: SCP (COB 2008/4, 2009/4, 2010/4, 2011/4, 2012/4; 2013/4, 2014/4)

Box 2.2 Methodologisch terzijde

Er is veel voor te zeggen om een belang, in dit geval milieu en duurzaamheid, in enquêtes te peilen in een afweging tegen, of minimaal in de context van, andere belangen. Door in een enquête alleen naar het belang van milieu te vragen kan een te rooskleurig beeld ontstaan. Een milieuvriendelijk antwoord is dan snel gegeven, want “het kost niks”. In het leven van alledag moeten mensen echter voortdurend keuzes en afwegingen maken. Hoe beter deze ‘keuzedwang’ in een enquête is benaderd, hoe realistischer de uitkomsten ervan (al blijft het bij *stated preferences*).

In het verlengde daarvan is inbedding in een breder onderzoek naar meerdere onderwerpen nog om een tweede reden te prefereren: selectieve respons zal dan niet berusten op het onderwerp van de enquête. Mensen die onverschillig staan tegenover het vraagstuk van milieu en duurzaamheid, zullen mogelijk eerder hun medewerking aan zo’n onderzoek weigeren en kunnen in de antwoorden ondervertegenwoordigd zijn. Bovendien brengt een enquête over alleen milieu en duurzaamheid precies dat onderwerp helder op het netvlies van de respondent, ten koste van andere onderwerpen. Dit kan tot een overschatting van de betrokkenheid bij milieu en duurzaamheid leiden. Bij enquêtes over een breed scala aan onderwerpen is de kans op een dergelijke onbedoelde overschatting kleiner.

Over een langere termijn nam het aandeel voorstanders van ingrijpende overheidsmaatregelen ter bescherming van het milieu iets af. Vanaf het midden van de jaren zeventig tot begin jaren negentig was circa 90 procent daar nog voorstander van, in 2000 was dat echter gedaald tot ruim 75 procent; nog altijd een royale meerderheid. Ook de bereidheid zelf bij te dragen aan het voorkomen van milieuvervuiling in Nederland nam af (Van Dijk, 2010).

Box 2.3 Mechanismen van verandering

Een verandering in de geaggregeerde houding van de bevolking kan zich via twee mechanismen verspreiden. Die twee kunnen zich tegelijk voordoen. Ten eerste kan het zo zijn dat steeds meer (of minder) mensen zich zorgen maken over het milieu. Ten tweede kan het zo zijn dat een gelijk aantal mensen zich er bezorgd over maakt, maar dat binnen die groep de mate van bezorgdheid groeit of (daalt). Ditzelfde geldt voor handelingen: meer (of minder) mensen gaan zich milieuvriendelijker gedragen of een gelijk aantal mensen intensificeert (of vermindert) hun milieuvriendelijke gedrag.

Een bijzonder geval van het eerste mechanisme is het proces van cohortvervangning. Wanneer geboortejaargangen die sterven minder milieubewust zijn dan recente geboortejaargangen die hun plaats in de bevolking innemen, groeit het geaggregeerde milieubesef van de bevolking. Dit effect treedt op dankzij geboorte en sterfte, zonder dat ook maar één enkel individu in de loop van het leven van mening of gedrag verandert. Volgens Auguste Comte, een van de grondleggers van de sociologie, berust sociale vooruitgang op dit proces, en daarmee op de dood.

Over houdingen jegens het recentere frame van duurzaamheid is maar beperkt onderzoek beschikbaar, en al helemaal niet longitudinaal.³ Volgens onderzoekers van Motivaction (Hoekstra et al. 2013) zijn er qua duurzaamheidsbeleving in de bevolking vijf segmenten te onderscheiden, met elk een eigen waardenpatroon (plichtsgetrouwen, structuurzoekers, verantwoordelijken, statusbewusten en ont-plooiers). Deze constatering is echter op gedrag gebaseerd.

Verder zijn er studies naar eten en duurzaamheid. Onderzoekers van GfK (Witte en Scholz, 2014) hebben geanalyseerd wat mensen onder duurzaam eten verstaan. Dat begrip blijkt vooral aan aspecten van milieu en dierenwelzijn te appelleren, maar ook aan aspecten van *fair trade* en verspilling (van voedsel en verpakkingsmateriaal). De helft van de onderzochte respondenten vindt duurzaam eten belangrijk, waarvan 40 procent belangrijk en 10 procent heel belangrijk. Bij degenen die het (zeer) belangrijk vinden, spelen morele argumenten rond duurzaamheid een rol (toekomstige generaties, rentmeesterschap, fair trade en dierenwelzijn), bij degenen die het niet zo van belang vinden, komen financiële bezwaren om de hoek kijken en bij degenen die het ronduit onbelangrijk vinden, spelen twijfel aan duurzaamheidsclaims en inbreuk op gemak. Volgens het Duurzaamheidskompas⁴ blijkt uit consumentenpanels van MarketResponse dat het aandeel consumenten dat zegt bewust met duurzaamheid bezig te zijn (door de bank genomen ongeveer een derde deel) van begin 2009 tot eind 2013 'crisisbestendig' is gebleken.

Een thema van een andere orde is kernenergie. Net als bij andere vormen van energie zijn er verschillen van mening over de duurzaamheid ervan. Daarnaast speelt ook het geopolitieke argument van verminderde afhankelijkheid van exporteurs van fossiele brandstof een rol. In Nederland was kernenergie nooit erg populair, al helemaal niet na de ramp in Tsjernobyl. In 2006 was de steun voor kernenergie weer terug op het niveau van dertig jaar daarvoor: ongeveer 60 procent van de bevolking vindt het een slechte energiebron, beter dan kolen, maar slechter dan gas en wind (Dekker et al. 2010).⁵ Een bredere blik biedt een studie met een rangordering van 64 maatschappelijke vraagstukken.⁶

In de periode 2007-2012 zakte de belangstelling voor het tegengaan van vervuiling van oppervlaktewater van de zevende naar de vierentwintigste plaats. Verder haalde geen enkel milieu- of duurzaamheidsitem de top 10. Zorgen dat de wereld geen last heeft van het broeikas-effect zakte van plaats 11 naar plaats 27, zorgen dat de luchtvervuiling vermindert van plaats 15 naar 34, en zorgen dat het gat in de ozonlaag kleiner wordt van 16 naar 38.

Tegengaan van mondiale ontbossing en schoonmaken van vervuilde bodem in Nederland kregen (nog) minder prioriteit. Zuiniger omgaan met olie en gas of die vervangen door andere energiebronnen waren in 2012 de hoogst scorende duurzaamheidsitems – zij stonden in 2012 respectievelijk op de vijftiende en op de zeventiende plek, posities die ze door de jaren heen grosso modo telkens innamen.

Internationale studies bieden aanvullend het perspectief van ontwikkelingen elders, zelfs al bevatten ze niet altijd ook Nederlandse gegevens.⁷ Een wereldwijd doorkijkje over de jaren 2005-2012 uit de 'Regeneration Roadmap' leert dat mensen in menig land milieuvuiling minder als een grote uitdaging zijn gaan zien,

met uitzondering van de Braziliaanse bevolking. Hetzelfde geldt voor klimaatverandering. Dit is met name recentelijk het geval vooral bij mensen in ontwikkelingslanden, terwijl de zorg over het milieu daar eerst groeide (SustainAbility en GlobeScan 2012). Een mondiaal onderzoek⁸ brengt aan het licht dat wereldwijd slechts minderheden van de bevolking (variërend van een tiende tot een derde deel) het nemen van maatregelen tegen klimaatverandering tot de zes belangrijkste van de in totaal zestien vraagstukken rekent.

Er zijn diverse aanwijzingen voor een afnemende bezorgdheid over en prioritering van *environmental issues* in de Verenigde Staten (Hayward 2010; 2011). Het aandeel mensen dat zich *environmentalist* noemde, daalde er van 75 procent in 1989 tot 40 procent in 2008. Het aandeel dat economische groei prioriteit gaf boven milieubescherming nam toe van 23 procent in 2000 naar 53 procent in 2010 (omgekeerd daalde de prioritering van milieu boven economie van 70 procent naar 38 procent).

Blijkens Europese peilingen ('eurobarometers') daalden tussen 2011 en 2014 de percentages mensen die milieubescherming 'erg belangrijk' vonden: resp. van 57 naar 53 procent in de EU, en van 50 naar 37 procent in Nederland. Die bovengemiddelde afname in Nederland resulteert erin dat het aandeel dat dit 'erg belangrijk' vindt hier inmiddels onder het Europese gemiddelde ligt (EC 2014a). Over de afweging van milieu tegen economie blijkt uit diezelfde bron dat slechts 12 procent van de Nederlandse ondervraagden van mening is dat de meting van vooruitgang hoofdzakelijk op economische criteria gebaseerd moet zijn. 19 procent vindt dat daarbij vooral op sociale en milieucriteria gelet moet worden en twee derde vindt sociale en milieucriteria versus economische criteria van gelijk gewicht.

Deze bron bevat ook informatie over hoe men oordeelt over de mate waarin diverse 'partijen' zich inzetten om het milieu te beschermen. Volgens de Nederlandse respondenten doen vooral het bedrijfsleven (74 procent) en de bevolking (70 procent) te weinig om het milieu te beschermen. De Nederlandse overheid (59 procent) en de Europese Unie (53 procent) beoordeelt men milder, regionale en lokale overheden het mildst ('slechts' een derde vindt dat die te weinig doen). Het belang dat men aan de rol van de bevolking toekent, spreekt ook uit de grote instemming (75 procent) met de uitspraak: "Elk individu kan een rol spelen in het beschermen van het milieu in Nederland." Ongeacht of men daarbij zichzelf of toch vooral anderen voor ogen heeft, spreekt daaruit hoe dan ook niet het beeld dat men denkt dat individuele handelingen er niet toe zouden doen (EC 2014a).

In relatie tot het milieuvraagstuk toont de publieke opinie in Nederland zich Europeagezind. Twee derde van de Nederlandse respondenten in de Eurobarometer vindt dat besluiten ter bescherming van het milieu binnen de EU genomen moeten worden, een derde vindt dit een zaak van de Nederlandse regering. Niet minder dan telkens driekwart is het ermee eens dat meer EU-geld aan milieuvriendelijke

activiteiten besteed moet worden, dat Europese milieuwetgeving nodig is om het milieu te beschermen en dat de EU moet controleren of milieuwetten in Nederland correct worden toegepast (EC 2014a).

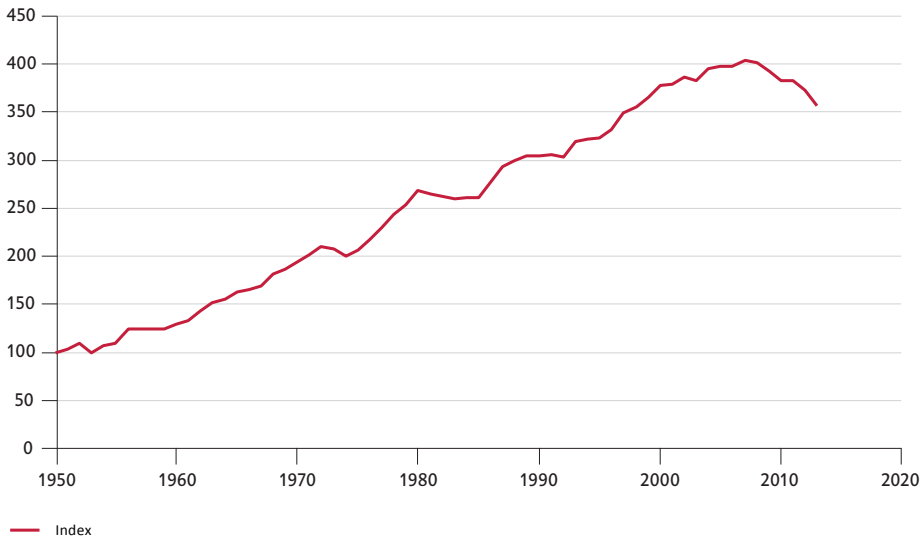
3 GROEN DOEN: HANDELINGEN OP HET GEBIED VAN MILIEU EN DUURZAAMHEID

Milieu en duurzaamheid zijn uiteindelijk minder gebaat bij goede bedoelingen dan bij goed gedrag. Dat gedrag beslaat handelingen als consument (de eigen *footprints*) en als burger (stemgedrag, lidmaatschap/donateurschap niet-gouvernementele organisaties, activisme). In dit hoofdstuk ligt de nadruk op de rol als consument. In het volgende hoofdstuk besteden we aandacht aan de acceptatie van of juist de weerstand van de burger tegen beleidsmaatregelen, zoals de aanleg van windmolenparken of de opslag van CO₂ onder de grond.

Milieuegedrag als zodanig bestaat niet, maar de consumptiepatronen van individuen en huishoudens hebben uiteraard wel consequenties voor milieu en duurzaamheid. Het betreft dan vooral de consumptie van energie en van andere producten, waaronder voedsel, maar ook de wijze waarop men afval weggooit, is belangrijk. De footprint van huishoudens hangt deels direct samen met de eigen consumptie (zoals het energieverbruik thuis en onderweg), deels zit die 'verstopt' in indirect verbruik, dat wil zeggen in de energie en grondstof die gebruikt zijn voor de productie en het transport van de goederen en diensten die men consumeert. Consumenten kunnen door bewuste keuzes zowel het directe als het indirecte verbruik beïnvloeden. Ook op de mate waarin men na consumptie afval scheidt en op de hoeveelheid afval die men genereert, hebben mensen zelf invloed.

Behalve in de rol van consument, die voortdurend kan kiezen wat en hoe te consumeren, kunnen individuen ook in de rol van burger invloed uitoefenen op de manieren van productie, bijvoorbeeld in hun stemgedrag en in lidmaatschap of donateurschap van organisaties die zich inzetten voor milieu en duurzaamheid. Omgekeerd beïnvloedt de manier waarop goederen en diensten (inclusief afvalinzameling) worden aangeboden, het gedrag van consumenten (zie later in deze tekst).

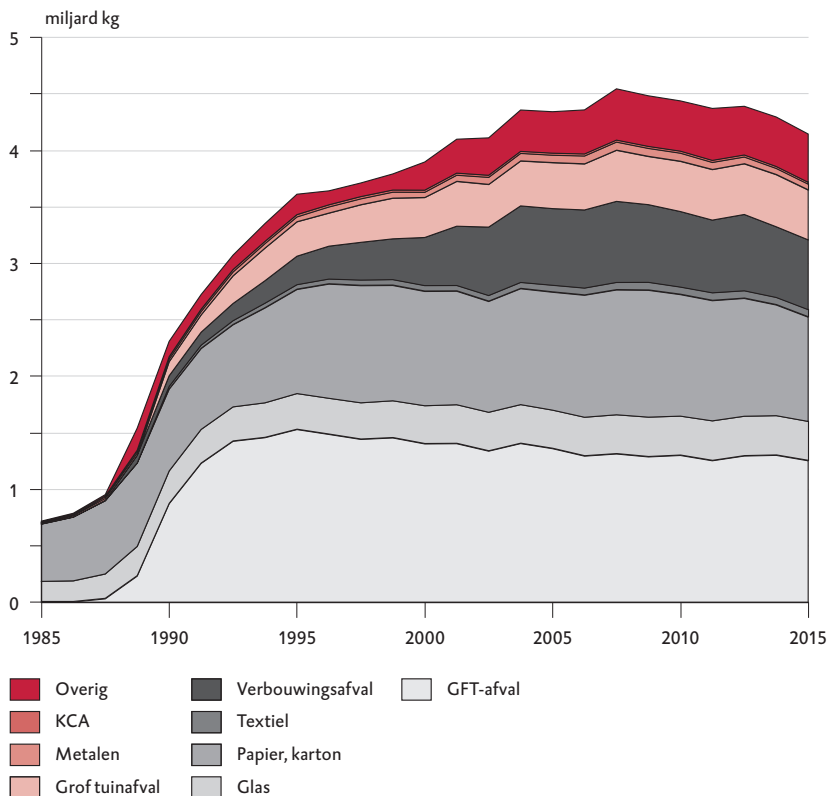
De hoeveelheid huishoudelijk afval per persoon is vanaf het midden van de vorige eeuw tot in het begin van deze eeuw voortdurend en aanzienlijk gestegen. Groeiende welvaart en consumptie lieten ook in de afvalstroom sporen na. In 2005 was dat volume per persoon viermaal zo groot als in 1950 (figuur 3.1). Vermenigvuldigd met een bevolkingsgroei van 10 naar 16 miljoen betekent dat een royale verzesvoudiging van het afvalvolume. Het milieubesef vanaf de jaren zeventig is daarin niet terug te zien.

Figuur 3.1 Huishoudelijk afval per inwoner

Bron: CBS.

Bron: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl

Afval is niet langer alleen maar afval, maar ook grondstof. De mate waarin dat het geval is, hangt af van de mate van afvalscheiding door huishoudens. Het scheiden van afval nam sinds het eind van de jaren tachtig snel toe, onder meer gefaciliteerd door ingrepen in de infrastructuur, (figuur 3.2). Daarna zwakte dit af. Overigens ontbreken in deze figuur gegevens over plastic, een afvalstroom waarvoor recent meer aandacht is, maar aan het begin van deze peilingen blijkbaar nog niet.

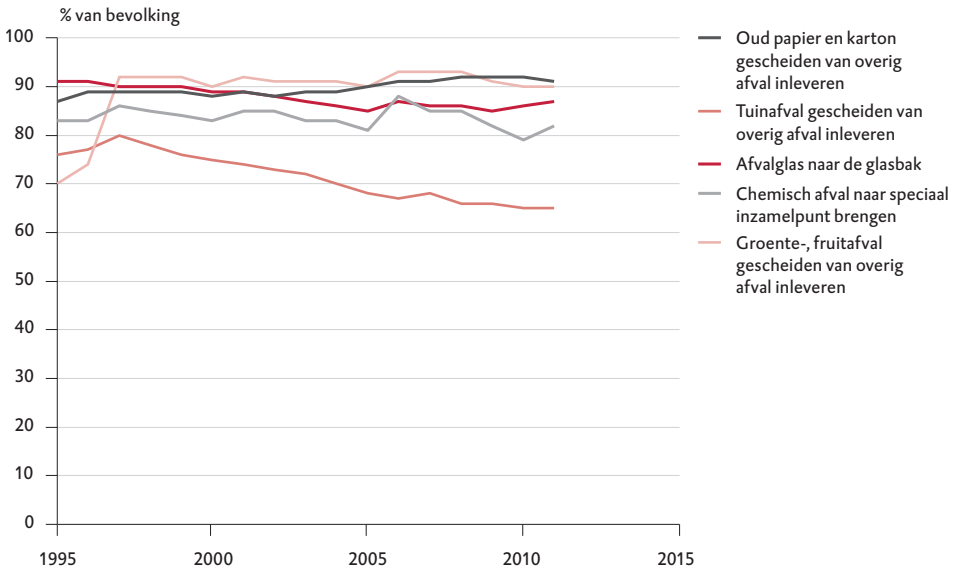
Figuur 3.2 Gescheiden ingezameld afval van huishoudens

Bron: CBS.

Bron: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl

Hoewel de hoeveelheid gescheiden ingezameld afval groeit, wordt lang niet al het huishoudelijk afval gescheiden ingezameld. Dat gold in 2013 voor ongeveer de helft (51 procent) van de afvalstroom (tegen 45 procent in 2000). Het aantal kilo's huishoudelijk afval neemt af, het aandeel dat gescheiden wordt ingezameld groeit (nascheiding is geen gedrag van de bevolking en hier buiten beschouwing gelaten).

Dat laatste komt dan overigens niet doordat een groter aandeel van de mensen rapporteert afval te scheiden (figuur 3.3), want dat aandeel is sinds 1995 onveranderd hoog. De enig denkbare uitleg is dat degenen die afval scheiden, dat consequenter zijn gaan doen. Dat kan zijn omdat de motivatie groeide, omdat de infrastructuur het hun gemakkelijker maakte en/of omdat het verplichtender werd opgelegd.

Figuur 3.3 Milieubewust gedrag (zelfrapportage)

Bron: CBS.

Bron: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl

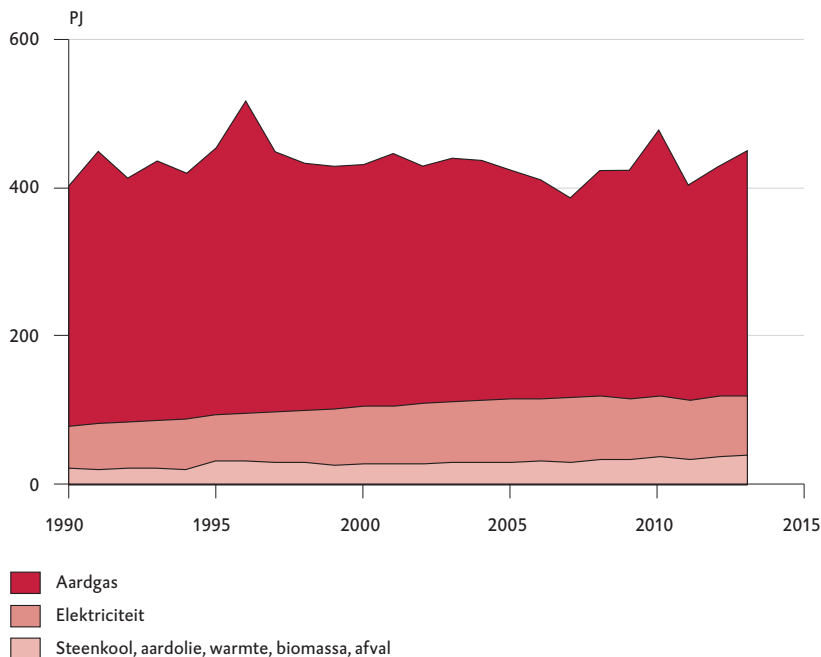
Behalve huishoudelijk afval, zijn ook goederen en diensten die huishoudens kopen, van invloed op milieu en duurzaamheid. Dat geldt niet in het minst voor de hoeveelheid en soort energie die men verbruikt. Het gaat dan om (direct) energieverbruik in de woning en auto, alsook om (indirect) energieverbruik in de vorm van de energie die nodig was voor productie en transport van wat men koopt. Indirect gebruikt men via consumptie behalve brandstof ook veel grondstof en water (bijvoorbeeld bij de consumptie van vlees).

Het totale energieverbruik van huishoudens (exclusief vervoer) sinds 1990 vertoont wel schommelingen (afhankelijk van de temperaturen in herfst en winter), maar geen trend (figuur 3.4). Tussen 1990 en 2005 steeg het elektriciteitsverbruik aanvankelijk (circa 50 procent tussen 1990 en 2005).

Op geaggregeerd niveau is dus geen besparing gerealiseerd. Wel moet daarbij in ogenschouw worden genomen dat het energieverbruik ook niet toenam, terwijl het aantal personen in die periode wel groeide (met ruim 10 procent) en het aantal huishoudens door de verdergaande huishoudenverdunning (minder personen per huishouden) in die periode zelfs met een kwart toenam. Het effect van groeiende aantallen personen en huishoudens is geneutraliseerd, doordat het energieverbruik per persoon en per huishouden daalde.

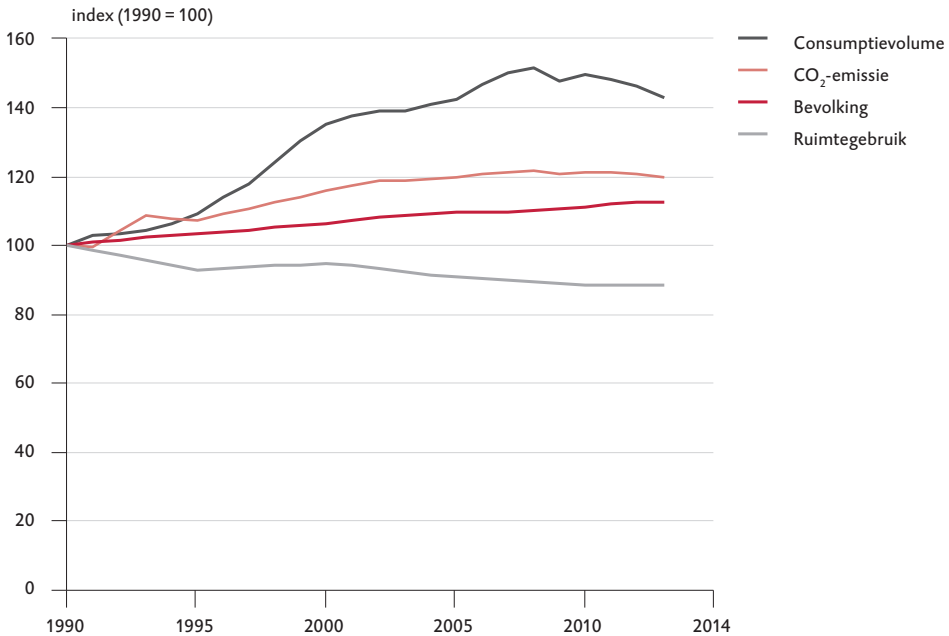
Figuur 3.4 Energieverbruik door huishoudens (cumulatief)

Bron: CBS.

Bron: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl

De totale consumptie (de voor inflatie gecorrigeerde consumptieve bestedingen) groeide sneller dan de bevolking, vooral in de tweede helft van de jaren negentig. De emissie van broeikasgassen door particuliere consumptie groeide ook, maar minder snel dan de groei van de consumptie (figuur 3.5). Blijkbaar werd er schoner geproduceerd. Met enige optimisme is daarin een vorm van groene groei te ontwaren, of althans de contouren van een minder bruine groei. Dit wordt wel aangeduid als relatieve ontkoppeling: de milieudruk stijgt weliswaar, maar in een lager tempo dan de consumptiegroei (Stolwijk 2011).

Figuur 3.5 Milieudruk consumptie

Bron: CBS, Emissieregistratie.

Bron: www.compendiumvoordeleefomgeving.nl

Desgevraagd toont het publiek zich in meerderheid voorstander van maatregelen om vergroening van de samenleving te stimuleren, vooral voor het stimuleren van energiebesparing (87 procent), zonnepanelen (82 procent) en duurzame landbouw (78 procent); in de vraag werd overigens niet gerept over eventuele gedragsverandering of hogere kosten. Consumenten zeggen zelf ook stappen te hebben ondernomen: ze bespaarden energie (60 procent), namen groene energie af (47 procent) en aten minder vlees (37 procent) (Vegter en Van der Lely 2012a).

Trends in zelfrapportage geven echter geen onverdeeld gunstig beeld te zien (tabel 3.1). Meer mensen rapporteren flexitariër te zijn (oftewel niet altijd vlees te eten, zie Vegter en Van der Lely 2012b) en energiebesparende maatregelen genomen te hebben. Verder is het beeld vanuit milieu- en duurzaamheidsperspectief wisselend. Het is eerder negatief dan positief bij aankopen en bij afvalscheiding (dat anders dan in figuur 3.5 volgens deze gegevens een zekere teruggang laat zien), maar is positief bij energiebesparende maatregelen.

Tabel 3.1 Milieugerelateerd gedrag (zelfrapportage), 1999-2008-2013

	1999	2008	2013
<i>% altijd/bijna altijd</i>			
Eet vlees	65		46
Koopt geen bier of fris in blik	53		48
Koopt wasmiddelen in navulverpakking	38		17
Let bij aankoop op schadelijkheid milieu	14		9
Gooit geen batterijen bij restafval	90		83
Gooit geen oud papier bij restafval	86		82
Scheidt GFT	66		59
<i>Heeft afgelopen jaar maatregelen genomen om energie te besparen</i>			
Ja, meerdere		32	50
Ja, een maatregel		26	20
Nee		41	30

Bron: TNS/NIPO (2013)

Volgens de ‘dashboards’ in het ‘Indicatorenrapport’ van de Monitor Duurzaam Nederland 2014 gaat het met de milieudruk in ons land de goede kant op, al is Nederland Europees gezien op dat vlak een middenmoter (CBS 2014). De Nederlandse koolstofvoetafdruk is relatief groot. De ontwikkelingen hierin laten door de jaren heen een wisselend beeld zien. Die afdruk (incl. het koolstofverbruik voor Nederlandse consumptie eerder in de keten en elders) was in 2011 iets hoger dan in 1990. Na een graduele stijging tot 2008 is daarin recent een verbetering opgetreden⁹.

Deze Europese cijfers zijn macro-uitkomsten. Eurostat heeft daarnaast ook gegevens over individueel gedrag (EC 2014b). Op de vraag of men in de afgelopen zes maanden iets gedaan heeft om klimaatverandering tegen te gaan, antwoordt in de EU-landen gemiddeld 50 procent bevestigend. Nederland scoort daar met 54 procent maar nauwelijks boven en wordt in de rangordering van de 28 EU-landen door tien landen voorbijgestreefd. Maar in de antwoorden op deze algemene vraag moet veel interpretatievrijheid gezeten hebben, want op tien specifieke vragen naar concrete activiteiten ‘scoort’ de Nederlandse bevolking in de regel juist weer wel boven het EU-gemiddelde. Het sterkst is dat het geval bij het gebruik van milieuvriendelijke vervoersalternatieven (zoals fiets en openbaar vervoer) boven de auto, hetgeen tegelijk ook een gedragsvorm is die in Nederland, gezien de context (zoals vlak land, infrastructuur, sociale norm en sociale praktijk, zie hierna), mogelijk meer voor de hand ligt dan elders.

In analogie met maatschappelijk verantwoord ondernemen (MVO) zou men aan de vraagkant van de markt kunnen spreken van maatschappelijk verantwoord consumeren (MVC). Bij 'maatschappelijk verantwoord' kan het in beide gevallen om meer gaan dan alleen het hier gehanteerde ecologische perspectief op milieu en duurzaamheid.

Hoewel eerder bleek dat men in meerderheid van mening is dat individueel handelen wel degelijk van invloed is op het vraagstuk van milieu en duurzaamheid, is er geen sprake van een onverdeelde opmars van maatschappelijk verantwoord consumeren.¹⁰ Waarbij de kanttekening is te maken dat lang niet al het milieuvriendelijke gedrag ook door milieuvriendelijke intenties ingegeven hoeft te zijn. Daarmee komen we bij de relatie tussen denken en doen.

4 HET ‘GROENE GAT’: DE AFSTAND TUSSEN GROEN DENKEN EN GROEN DOEN

Het voorgaande overziend, doet zich de situatie voor dat milieu en duurzaamheid in de houdingen van de bevolking terrein verloren, maar dat gedrag juist iets minder schadelijk voor milieu en duurzaamheid werd. Hoe te verklaren dat minder schadelijk gedrag en afnemende bezorgdheid hand in hand gaan?

Een deel van het verhaal kan zijn dat het milieu in de directe leefomgeving er in de regel op voorruitging. Begin maart 2015 rapporteerde het Europese Milieuagentschap (European Environment Agency, EEA) het volgende:

“Looking back on the last 40 years, implementation of environment and climate policies has delivered substantial benefits for the functioning of Europe’s ecosystems and for the health and living standards of its citizens. In many parts of Europe, the local environment is arguably in as good a state today as it has been since the start of industrialisation. Reduced pollution, nature protection and better waste management have all contributed.” (EEA 2015; cf. PBL 2014).

Deze vooruitgang kan de bezorgdheid hebben doen afnemen. Tegelijk leidde de adoptie van tal van nieuwe technieken (spaar- en LED-lampen, warmtepompen, verbeterde auto’s) tot verminderde milieudruk met behoud van comfort. Deels is die adoptie overigens per wet afgedwongen of door subsidies van milieuvriendelijke en beprijzing van milieubelastende gedragsalternatieven bevorderd, en berust die adoptie dus niet (geheel) op bezorgdheid over het milieu. Een andere interpretatie is dat mensen meer zijn gaan denken in termen van duurzaamheid dan van milieu, waardoor mensen minder ‘aanslaan’ op het woord milieu.

Op het individuele (micro-)niveau gaan groen denken en groen doen evenmin hand in hand. De discrepantie tussen denken en doen gaat op dit niveau in tegen-gestelde richting van de hierboven gesignaleerde discrepantie in trends: het groene doen blijft achter bij het groene denken. Zo is er “een groot gat tussen wat jongeren weten en wat ze daadwerkelijk doen aan energiebesparing”, aldus een recente studie naar het stroomverbruik onder 6- tot 18-jarigen¹¹. Jongeren hebben veel elektrische apparaten en staan graag lang onder de douche. Dit is geen toevalstreffer bij een uitzonderlijke groep, maar staat model voor een reeks onderzoeksuitkomsten onder de gehele bevolking.

Het overgrote deel van de Nederlandse bevolking is zich ervan bewust dat er een milieuprobleem is. Dat dit wordt erkend, betekent echter lang niet altijd dat men milieuvriendelijk gedrag vertoont. Probleemerkenning leidt (...) niet automatisch tot bijbehorend gedrag. (Verbeek en Boelhouwer 2010).

“Hoewel de gemiddelde Nederlander goed op de hoogte is van mondiale duurzaamheidsproblemen, handelt hij er als consument vaak niet naar.” (Vringer et al. 2008). Er is met betrekking tot milieu geen relatie tussen probleemperceptie, motivatie en gedrag. (Vringer et al. 2007). Op gedrag waaraan men comfort ontleent (gebruik van auto, verwarming van woning, bezit van huishoudelijke apparaten) “blijken de voorkeuren en attitudes nauwelijks van invloed te zijn.” (Steg 1999). Ergo:

“a purely attitudinal motivational model to explain environmental behavior may be too limited (...) research on environmental behavior should take a broader perspective and should also focus on the role of contextual factors that may influence individual abilities and opportunities.” (Poortinga et al. 2004).

“Wanneer een willekeurige consument nu wordt gevraagd of hij duurzaamheid belangrijk vindt, is de kans groot dat deze persoon ‘ja’ antwoordt. Maar als wij vervolgens onderzoeken wat hij dan concreet zelf aan duurzaamheid doet, is de kans groot dat we niet verder komen dan papier in de papierbak stoppen en gft-afval in de groene bak.” (Hoekstra et al. 2013).

Deze bevindingen over het ‘groene gat’ hebben vooral betrekking op de rol van consument. Maar, zoals later ter sprake komt, is ook in de rol van burger een gat tussen denken en doen te ontwaren, bijvoorbeeld waar voorstanders van maatregelen ter bescherming van milieu en duurzaamheid zich in het algemeen toch ontpoppen als tegenstanders van concrete beleidsmaatregelen.

HET ‘GROENE GAT’ BIJ DE CONSUMENT

Dit gat tussen denken en doen van consumenten vormt een uitdaging voor zowel onderzoek als beleid. Tussen motieven en gedragskeuzes staan drempels, die hier in twee typen zijn uiteengelegd: *bekwaamheden* en *omstandigheden*. De onderzoeksvraag is welke drempels aan het gat tussen groen denken en groen doen ten grondslag liggen. De beleidsvraag is hoe die drempels te verlagen of weg te nemen.¹²

BEKWAAMHEDEN

Bij bekwaamheden gaat het om de kennis en vaardigheden waarover men beschikt, alsook om het gevoel dat men heeft over de eigen effectiviteit van het eigen handelen.

Kennis om te handelen naar de groene houdingen die men heeft, is ongelijk over de bevolking verdeeld. Zo zijn leden van eerdere generaties minder op de hoogte van manieren om milieuvriendelijk te handelen dan leden van latere generaties (Verbeek en Boelhouwer 2010). Ondanks, of wellicht juist wel vanwege, de massale stroom aan informatie, blijft kennis een aandachtspunt, ook vanwege de

onduidelijkheid over de diverse duurzaamheidsclaims. Zoals nog ter sprake komt, kan informatie een rol spelen bij de acceptatie van (of bij het voorkomen van weerstand tegen) (energie)innovatie (Mastop et al. 2014).

Een andere bekwaamheid die bevordert dat men handelt naar hoe men denkt, is het (zelf)vertrouwen dat het eigen handelen effect sorteert. Dit gevoel van 'efficacy' heeft een lange staat van dienst in onderzoek naar politieke participatie en gezondheidsgedrag. In het geval van milieu gerelateerd gedrag betreft dit het vertrouwen dat het eigen individuele gedrag invloed heeft op de collectieve milieuitkomst. Dat vertrouwen kan op twee niveaus geschaad worden. Onder verwijzing naar internationale verhoudingen kan men het gevoel krijgen dat wat Nederland en Europa ook mogen presteren, toch teniet gedaan wordt door wat elders in de wereld gebeurt (Amerika, China), hetgeen de wil om te handelen naar de zorg die men koestert belemmert. Ook op een lager schaalniveau, binnen Nederland of binnen de eigen gemeenschap, kan het gevoel dat anderen (wellicht) niet bijdragen er de oorzaak van zijn dat men zelf niet handelt conform de houding die men heeft. Dit kan zijn omdat anderen in de omgeving niet dezelfde houdingen hebben of omdat die anderen wel die houding hebben, maar er niet naar handelen. In beide gevallen gaat het eigenlijk minder om eigen vaardigheden dan om (gepercipieerde) omstandigheden.

OMSTANDIGHEDEN

In de analyse van omstandigheden ter verklaring van het gat tussen groen denken en groen doen van consumenten ligt de focus op de drempels die mensen ervan weerhouden om overeenkomstig hun houdingen te handelen. Daarbij zijn twee perspectieven te onderscheiden: een individueel en een situationeel perspectief.

In het individuele perspectief op de consumptiebeslissing staat de vraag centraal welke individuele omstandigheden er de reden van zijn dat het gekozen gedragsalternatief vaak niet of niet helemaal in lijn is met de eigen opinies en gedragsintenties. Het is vanuit dit perspectief dat redenen als het niet willen opgeven van gemak en comfort, het niet willen uitgeven van meer geld en het niet willen afwijken van bestaand gedrag, naar voren kunnen komen. Vaker op de fiets, korter douchen of de verwarming een standje lager verliezen het dan toch van comfort en gemak, duurdere alternatieven van goedkopere.¹³ En eenmaal ingesleten (gewoonte)gedrag is moeilijk te veranderen.¹⁴

De opties om duurzame consumptie te stimuleren zijn om duurzaam plezieriger (inclusief goedkoper) te maken of om het doel duurzaamheid te benadrukken. Ze appelleren aan respectievelijk extrinsieke en intrinsieke motieven: duurzaam plezieriger maken speelt in op gemak, duurzaam benadrukken stelt duurzaamheid als doel centraal (Steg 2012). Dat hoeft overigens geen probleem te zijn, want er is

onder het publiek geen eenduidige duurzaamheidsbeleving. Rond duurzaamheid onderscheidt Motivaction (Hoekstra et al. 2013) vijf publiekssegmenten, met elk een eigen waardenpatroon, die verschillen in de manier waarop zij tegen duurzaamheid aankijken en in de mate waarin zij duurzaam leven. Dit betekent dat de bevolking niet als één homogene groep is aan te spreken. Bij twee segmenten, de plichtsgetrouwen en de verantwoordelijken, kan men aan het doel duurzaamheid appelleren, bij de andere drie segmenten zijn veeleer plezier, gemak en prijs de aangrijpingspunten.

Motivaction verwacht dat de uitdaging om mensen voor duurzaam gedrag te interesseren eerder groter dan kleiner zal worden, aangezien jongeren vooral vertegenwoordigd zijn in de segmenten die geen prioriteit aan duurzaamheid geven. De uitdaging zou er dan uit bestaan dat 'duurzaamheidsprofessionals' ingangen vinden die aansluiten bij de mentaliteit van die groepen. Hoewel een andere segmentering hanterend, wordt ook in onderzoek van TNS Nipo het belang van waardenoriëntaties voor gedrag benadrukt (Mulder 2014).

De situationele benadering van de consumptiebeslissing daarentegen heeft de inbedding van het individu in diens omgeving als aangrijpingspunt. Het gaat daarbij vooral om de maatschappelijke inbedding van het gedrag.¹⁵ Deze benadering is wel expliciet afgezet tegen bovenstaande meer individualistische benadering van consumptieve gedragspatronen, als een manier om consumptie te bestuderen zonder 'te vervallen' tot sociaal-psychologische attitude-gedragsmodellen (Spaargaren 2003).

"Using consumption practices as basic units of analysis helps to avoid individualist and privatized accounts of the role of citizens-consumers in environmental change."
(Spaargaren en Oosterveer 2010).

De gedachte is dat gedrag niet geïsoleerd, maar in sociale en institutionele context bestudeerd dient te worden.

In sociaal opzicht hangt gedrag samen met de normen en het gedrag van relevante derden ('ons soort mensen'), in institutioneel opzicht hangt het samen met de mogelijkheden en de beperkingen van de voorzieningenstructuur. Wanneer er geen groene stroom beschikbaar is, kan het individu die consumptieve keus ook niet maken. Er is (nog?) geen sprake van één helder omliggende theorie van sociale praktijken met betrekking tot vraagstukken van milieu en duurzaamheid (Spaargaren en Oosterveer 2010; Spaargaren 2011; Shove 2010; Shove en Walker 2010; Shove en Spurling 2013), wel van een perspectief:

"rather than seeing change in the resource intensity of daily life as an outcome of individual choice (...), it makes sense to ask about how social practices evolve, and what this means for the use of energy, water and other natural resources." (Shove en Spurling 2013).

Een gezaghebbende omschrijving van sociale praktijken luidt dat het gaat om

“a routinized type of behaviour which consist of several elements, interconnected to one other: forms of bodily activities, forms of mental activities, ‘things and their use’, a background knowledge in the form of understanding, knowhow, states of emotion and motivational knowledge.” (Reckwitz 2002).

In een meer alledaagse omschrijving gaat het om het samenspel tussen “*images, skills and stuff*”. (Kuijer 2014). Het gaat om praktijken als zich verplaatsen, het huis verwarmen, eten kopen en bereiden, uit eten gaan, lichaamshygiëne, et cetera. Individuen zijn de dragers van dergelijke praktijken, maar de praktijken zijn het object van analyse.

Binnen het scala aan sociale praktijken zullen mensen niet altijd consequent wel of niet een duurzame leefstijl hebben. Het duurzaamheidsgedrag van een individu kan van de ene tot de andere sociale praktijk verschillen: wie zuinig stookt, rijdt mogelijk wel veel auto, wie naar het werk fietst, vliegt mogelijk wel naar exotische landen, omdat de ene sociale praktijk verschilt van een andere.¹⁶ Vanuit het perspectief van een sociale praktijk is verduurzaming van de samenleving geen optelsom van individuele gedragsbeslissingen. Niet individueel, maar collectief gedrag is dan het aangrijpingspunt voor analyse en verandering:

“what is normal today has not always been so and, as such, there is no reason to suppose that currently familiar arrangements will stay the same for very long. It is reasonable to expect transitions in the array of practices that constitute social life and (in) the resources they require.” (Shove en Spurling 2013).

In de voorbije decennia is zowel in de sociale als in de institutionele context gaandeweg steeds meer individuele keuzevrijheid ontstaan. In de sociale context is dit wel geduid als individualisering.¹⁷ Ook qua voorzieningen is de keus aanzienlijk uitgebreid. Het is gemakkelijker dan ooit om vegetariër of flexitariër zijn, om groen of duurzaam te beleggen, te bankieren, te reizen en te wonen, alsook om duurzame energie en kleding te kopen. In het kort: de omstandigheden bieden het individu steeds meer ook de milieuvriendelijke of duurzame keus.¹⁸

Anderzijds wint binnen het individuele perspectief op de consumentenbeslissing juist het sociale aspect aan gewicht: mensen zouden zich wel meer conform hun eigen milieu- en duurzaamheidsvriendelijke houdingen en intenties willen gedragen, zeker als dat in hun omgeving de sociale norm is, maar wat ze weerhoudt, is de onzekerheid of anderen met diezelfde houding dat dan ook doen. In rond Nederlands gezegd: men wil geen ‘gekke henkie’ zijn die voor de kosten van een beter milieu of duurzamer wereld opdraait, terwijl wie er niet aan bijdraagt ook profiteert (Tiemeijer 2011). Het is het klassieke ‘zwartrijdersdilemma’: waarom individueel bijdragen aan iets collectiefs, als de kans bestaat dat anderen dat niet doen (of andersom: waarom bijdragen, als de kans bestaat dat het zonder de eigen

bijdrage mogelijk ook wel gerealiseerd wordt). Uitkomst van dit 'sociaal dilemma' is dat men maar mondjesmaat voor duurzaam kiest, ook als men vindt dat verduurzaming belangrijk is. Men wil de zekerheid dat anderen ook een stapje extra doen. Gedragsexperimenten bevestigen dat consumenten sneller duurzame productvarianten kiezen als men denkt dat anderen dat ook doen: men is 'conditioneel coöperatief' (Tiemeijer 2011; Vringer et al. 2013).

Om verduurzaming van consumptie te stimuleren zou het helpen de consument de zekerheid te bieden dat (voldoende) anderen ook de duurzame producten kopen (Steg 2012). Bovendien zijn er veelal schaalvoordelen bij een grotere markt, zoals een lagere prijs.

In het perspectief op de individuele keus wint het situationele aan gewicht, terwijl de situatie steeds meer individuele keus biedt. Dit betekent dat de individuele en de situationele benadering meer overlap zijn gaan vertonen in wat ze bestuderen. Met accentverschillen deelt men een focus op de sociale en institutionele keuze-architectuur die het mensen bemoeilijkt of vergemakkelijkt om zich te gedragen naar hun overtuigingen.

WETGEVING EN NUDGING

Een andere insteek is het bewerkstelligen van milieuvriendelijk en duurzaam handelen, ongeacht of men de bijbehorende houdingen heeft. Hiertoe zijn twee manieren te onderscheiden: dwang en *nudging*. Van dwang is sprake wanneer men gedrag door wetgeving verbiedt of het heel onaantrekkelijk maakt (bijvoorbeeld duurder door 'beprijzing'). Een andere vorm van beïnvloeding van de keuze-architectuur is om via kleine zetjes in de goede richting of nudging het gewenste gedrag te bevorderen: een trap beter toegankelijk maken dan een lift bijvoorbeeld, of minder duurzame producten minder voor het grijpen leggen dan duurzame producten. Een nudge bevordert het gewenste gedrag, maar sluit het ongewenste gedrag niet uit, en is daarom minder dwingend dan wetgeving (Thaler en Sunstein 2008), hoewel niet van morele dilemma's ontbloomt (RMO 2014; WRR 2014).

Via wetgeving en nudging is gedragsverandering te bewerkstelligen zonder dat daar andere houdingen voor nodig zijn. Al veronderstellen beide wel acceptatie en al zullen er in beide gevallen mensen zijn die zich er weinig aan gelegen laten liggen. Wetgeving en nudging kunnen ook bijdragen aan de oplossing van voornoemd 'zwartrijdersgedrag'. Dit is mogelijk de reden dat ruim 80 tot 90 procent van de Nederlanders vindt dat de overheid milieuvriendelijker beleid moet voeren en milieuwetten strenger moet handhaven (Vegter en Van der Lely 2012a; Europese Commissie 2014a, cf. MNP 2007).¹⁹ Europees gezien behoort de Nederlandse bevolking in dit opzicht tot de subtop binnen de EU-landen (European Commission 2014b).

HET GROENE GAT BIJ DE BURGER

Soms streven burgers uit eigen beweging dezelfde doelen na als de overheid, bijvoorbeeld in burgerinitiatieven, zoals energiecollectieven voor de opwekking van duurzame energie. Dat de institutionele inbedding zulke initiatieven in de concrete uitwerking soms eerder frustreert dan stimuleert, is met enige goede wil op te vatten als een vormgevingskwestie, waarbij nog een leercurve te doorlopen is om de 'energieke samenleving' (Hajer 2011) niet in de weg te zitten.

In een andere gedaante kunnen burgerinitiatieven andersom juist beleidsvoornemens danig in de weg zitten. Een hoge mate van efficacy leidend tot burgerverzet tegen hun onwelgevallig overheidsbeleid is weliswaar positief te waarderen vanuit het oogpunt van *empowered* burgerschap, maar kan de uitrol van voorgenomen beleid ter bescherming van milieu en duurzaamheid in de weg staan.

Duidt dat laatste op een gat tussen doen en denken in de rol van de burger? Waar het gaat om het verschil tussen steun voor milieu en duurzaamheid in het algemeen en weerstand tegen concrete beleidsvoornemens (CO₂-opslag, windmolenparken) in het bijzonder, lijkt dat het geval. Acceptatie van of draagvlak voor beleidsmaatregelen die de overheid ten behoeve van milieu en duurzaamheid denkt te nemen staat allerm minst op voorhand vast. Zo ontstond in Barendrecht fel verzet tegen ondergrondse CO₂-opslag. Het begon als verzet onder burgers, maar uiteindelijk keerde ook de gemeente Barendrecht zich tegen de plannen van het Rijk (Feenstra et al. 2010; Van Eeten 2013; Van Aanholt 2014). Is dit een bijzonder geval naar aanleiding van een bijzonder beleidsvoornemen? Dat is maar de vraag.

Hoewel men er in het algemeen voorstander van is dat de overheid maatregelen neemt om milieu en duurzaamheid veilig te stellen, blijken acceptatie problematischer en draagvlak dunner zodra dit neerslaat in concrete maatregelen die men nadelig acht voor de eigen omgeving. Zo groeit het verzet tegen windenergieparken, zowel op land als op zee. Blijkens een petitie van de Stichting Windmolenklachten waren er begin 2014 135 lokale stichtingen en actiecomités in verzet tegen de aanleg van windmolenparken in hun omgeving.²⁰ Een deel van het probleem zou liggen in ongelukkige communicatie door de rijksoverheid richting de burgerij. Maar het is deze dagen ook niet helemaal ongewoon dat een 'lagere' overheid zicht tegen het Rijk keert, getuige naast de rol van de gemeente Barendrecht ook de druk van de provincie Groningen om de gaswinning terug te schroeven en het voornemen van de provincie Noord-Brabant om zich tot schaliegasvrije provincie uit te roepen.

Het kan voor beleid problematisch zijn dat burgers in hun verzet tegen (voorgenomen) maatregelen de daad bij het woord voegen en daarbij het gevoel hebben dat hun handelen effect kan sorteren. In de verschijningsvorm van hindermacht pre-

senteert burgerkracht zich dan als tegenmacht. Er ligt voor de overheid een grote uitdaging om beleid zodanig vorm te geven dat maatschappelijke energie in de samenleving wordt ingezet in dienst van de bescherming van milieu en duurzaamheid.²¹ Waarmee overigens niet gezegd is dat verzet tegen concrete plannen alleen maar op (*Not In My Backyard* (NIMBY)-gevoelens gebaseerd zou zijn.

Men kan ook gewoon domweg tegen CO₂-opslag of tegen windmolens op land zijn, omdat men vindt dat andere alternatieven de voorkeur genieten. Of omdat men de overheid geen betrouwbare partner vindt. Dit betekent voor de overheid dat sociale en maatschappelijke acceptatie van wat beleidsambtenaren wellicht zien als een volstrekt logische en technische 'uitrol' van beleid geen vanzelfsprekende zaak, maar een uitdaging is (Wolsink 2012). De mix aan motieven tegen concrete beleidsvoornemens, variërend van eigen belang (NIMBY) via onzekerheid en zich niet gehoord voelen tot verwerping van een beleidsoptie om inhoudelijke gronden, maakt die uitdaging er niet makkelijker op.

Recent is ook weer de rol van kennis onderzocht.²² Generationele verschillen in kennis duiden erop dat leden van eerdere geboortegaangen over andere kennis beschikken en dus van andere kennis voorzien moeten worden dan leden van recentere jaargangen (Verbeek en Boelhouwer, 2010). Onderzoek van het Energieonderzoek Centrum Nederland (ECN) richt zich op het effect van informatie over (energie)technologieën op het gat tussen doen en denken (Mastop et al. 2014).

5 DE STAND VAN ZAKEN

‘Groene groei’ is de roepnaam van de momenteel voorgestane symbiose van economie en ecologie. Dit is een betrekkelijk jong begrip en staat daarmee model voor het probleem om over een periode van decennia iets te zeggen over ontwikkelingen in doen en denken van de bevolking op het gebied van milieu en duurzaamheid. Het begrip ‘duurzaam’ werd pas decennia na milieubesef gemeengoed. Behalve begrippen (*frames*) veranderden ook de handelingsperspectieven van burgers door de jaren heen (scheiding van afval, aanschaf zonnepanelen en hoogrendementsketels, deelname aan energiecoöperaties). Om die reden veranderde wat men het waarnemen waard vond en zijn er maar weinig lange reeksen waarnemingen. Dat neemt niet weg dat sprake lijkt van een iets afnemende bezorgdheid over het milieu, terwijl het gedrag milieuvriendelijker werd.

Dit illustreert het ontbreken van een directe relatie tussen groen denken en groen doen. Blijkbaar werkten andere mechanismen (wetgeving, infrastructurele veranderingen, subsidies) toch een groener gedrag in de hand.

Die directe relatie tussen groen denken en groen doen ontbreekt ook op het individuele niveau: “(...) tussen droom en daad staan wetten in de weg en praktische bezwaren”, dichtte Willem Elsschot reeds (al ging dat over heel wat anders). De verklaring van dit ‘groene gat’ tussen denken en doen zoekt men vooral in de sfeer van de ‘praktische bezwaren’: gewoontegedrag waarvan men zich moeilijk los kan maken, de keus voor comfort ten koste van duurzaamheid en de vrees zich als enige voor een collectief doel iets te ontzeggen (‘gekke henkie’). Naast praktische bezwaren repte Elsschot van wetten ‘tussen droom en daad’. Wetgeving en institutionele belemmeringen als hinderpaal tot handelen zijn hier niet geproblematiseerd, wat niet wegneemt dat initiatieven (van burgerij en bedrijfsleven) op het vlak van milieu en duurzaamheid daarop kunnen stuiten. Het zou zonde zijn deze energie uit de samenleving onnodig te frustreren.

Er bestaan majeure uitdagingen om de vergaande internationale doelstellingen richting een CO₂-arme samenleving – per 2050 een CO₂-reductie van 80-95 procent ten opzicht van 1990 – te realiseren. Er zijn drie uitdagingen te onderscheiden: inertie doorbreken c.q. gedragsverandering teweeg brengen; weerstand voorkomen c.q. draagvlak verwerven; en initiatief niet frustreren c.q. initiatief de ruimte geven of stimuleren.

Het lijkt zaak de analyse niet tot een psychologisch perspectief op individuele beslissingen te verengen en de bredere (sociale, mediale en institutionele) context niet uitsluitend als randvoorwaarde van de individuele beslissing op te vatten. De (mediale) dynamiek van opinievorming en de (sociale) mobilisatie van menin-

gen en acties achter een gemeenschappelijke kijk op de zaak of achter een collectief doel nemen op de huidige onderzoeks- en beleidsagenda een bescheiden plaats in. Antwoorden op vragen als waaraan een individu zich in opinie en gedrag spiegelt of waarvoor een individu zich eventueel inzet (dan wel waartegen iemand zich eventueel verzet), zijn niet los te zien van dergelijke bredere processen (cf. De Koning 1998; Nas 2000; RMO 2003).

Een succesvolle mobilisatie tot verzet tegen het beleidsvoornemen om ergens een windmolenpark aan te leggen of ondergronds CO₂ op te slaan, zijn niet op basis van louter individuele beslissingen te analyseren. Initiatieven om flexitarisch (*meatless monday*) bij te dragen aan een 'eiwit-transitie' zijn dat evenmin. Een analyse van de individuele beslisser adresseert wel de individuele keus om aan dergelijke initiatieven al dan niet mee te doen, maar niet het ontstaan van die keus, de veranderende beeldvorming en normen rond die keus, of het al dan niet succesvol zijn van dergelijke initiatieven. Om blinde vlekken te voorkomen is een brede benadering geboden (cf. CPB/PBL/SCP 2014), inclusief aandacht voor de vraag wat er waarom in de media, in bestuurlijke processen en in het sociale domein gebeurt. Hoe komen sociale normen, sociale praktijken en (verwachtingen over) het gedrag van anderen tot stand?

NOTEN

- 1 Eenmalig onderzoek is voor een overzicht van trends van geen waarde, het volgen van trends vergt een reeks onderling vergelijkbare peilingen. Peilingen van hetzelfde fenomeen, maar met een ander meetinstrument zijn niet zo maar op een rijtje te zetten, omdat dan niet duidelijk is in hoeverre andere uitkomsten duiden op een reëel verschil in de tijd of op een artificieel verschil tussen de gehanteerde meetinstrumenten.
- 2 De uitschieter in 1989 heeft mogelijk te maken met de val van het Kabinet-Lubbers II over de aftopping van het reiskostenforfait. Die aftopping was een onderdeel van de financiering van het door dat Kabinet onder auspiciën van toenmalig minister Nijpels uitgewerkte Nationaal Milieubeleidsplan. Het milieu was destijds derhalve allerminst een onbeduidend thema.
- 3 Daarbij is het overigens de vraag of er wel sprake is van een enkelvoudig duurzaamheidsperspectief. Volgens het rapport 'Our Common Future' van VN-commissie Brundlandt (WCED 1987) is ontwikkeling duurzaam als het voorziet in de behoeften van nu zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien in gevaar te brengen. Behalve als intergenerationale solidariteit is de term als internationale solidariteit (met mensen elders) en soms zelfs als intersoortelijke solidariteit (met dieren) opgevat. Hier gaat het om duurzaamheid in engere zin, oftewel het milieuvraagstuk of ecologische duurzaamheid (en niet om aspecten als fair trade en dierenwelzijn, die daarmee deels trouwens op gespannen voet staan).
- 4 <http://www.duurzaamheidkompas.nl/>
- 5 Overigens werd ook het overzicht van steun voor kernenergie bemoeilijkt door veranderende metingen.
- 6 Zie <http://www.compendiumvoordeleefomgeving.nl/indicatoren/nl0564-Maatschappelijke-vraagstukken.html?i=15-12> en een link naar onderliggende pdf aldaar. Elke individuele respondent ordende tien van die vraagstukken, random aangeboden uit die 64. Door de gegevens van veel respondenten te combineren is een rangordening van alle 64 vraagstukken verkregen.
- 7 Een overzichtsartikel in the *Annual Review of Environment and Resources* (Leiserowitz, Kates en Parris, 2006) vermeldt diverse internationale bronnen. Sommige bronnen bevatten geen Nederlandse gegevens (OECD 2008; SustainAbility en GlobeScan, 2012), andere wel, maar bevatten zij geen trends, zoals *Health of the Planet* (Dunlap 1994).
- 8 My World, the United Nations global survey for a better world, <http://map.worldwewant2015.org/>
- 9 Zie bijvoorbeeld <http://www.genoeg.nl/nieuws/samenleving/hoe-duurzaam-is-nederland> en <http://www.ssfindex.com/results-2014/ranking-all-countries/>
- 10 Het SCP bereidt een verkennende studie naar diverse vormen van bewust consumeren voor, met niet alleen aandacht voor concrete verschijningsvormen, maar ook voor de theoretische duiding ervan, naast begrippen als politieke participatie.
- 11 <http://www.energieoverheid.nl/2012/07/09/jongeren-worden-milieubewuster-maar-handelen-er-niet-naar/>

- 12 De Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur publiceerde over die beleidsuitdaging in 'Doen en laten' (RLI 2014 a; RLI 2014b). Men onderscheidde er drie factoren die de gedragskeuzes van individuen beïnvloeden: motieven, bekwaamheden en omstandigheden. Wat RLI motieven noemt, komt deels overeen met wat hier eerder als houdingen is aangeduid (waarden, normen, probleembesef). De RLI vatte het begrip motieven echter breder op en schaarde daar ook inschattingen over persoonlijke effectiviteit en over sociale normen onder, zaken die hier niet tot houdingen maar tot bekwaamheden (persoonlijke effectiviteit) respectievelijk tot omstandigheden (sociale normen) zijn gerekend.
- 13 De helft van de ondervraagden noemt prijs als voornaamste belemmering om duurzame producten te eten, pas op grote afstand gevolgd door beschikbaarheid, gebrek aan kennis, twijfel aan duurzaamheid of mindere kwaliteit (Witte en Scholtz 2014).
- 14 Een specifieke kijk op de zaak is dat gewoontegedrag mogelijk te doorbreken is wanneer iemands individuele omstandigheden sterk veranderen. Bij ingrijpende levensgebeurtenissen, zoals het huis uit gaan en een kind krijgen, is gewoontegedrag niet alleen even minder maatgevend, maar is nieuw gewoontegedrag nog in ontwikkeling. Daarom zouden dergelijke gebeurtenissen zowel een kansrijk als een belangrijk aangrijpingspunt voor gedragsverandering kunnen zijn (Berveling, Schaap en Storm 2014).
- 15 Ook het huishouden als arrangement is heel bepalend voor de milieubelastendheid van consumptie, vooral huishoudensinkomen en huishoudensomvang (Steg, 1999). Het eerste verwijst naar de financiële armsglag die men heeft om ruim te wonen, over auto('s) te rijden en de wereld rond te vliegen, oftewel naar de mogelijkheden waarover men beschikt. Het tweede betreft eerder restricties: hoe groter het huishouden, hoe meer monden er te voeden, lichamen te wassen en te kleden en kamers te verwarmen zijn. Deze kenmerken van het huishouden zelf bieden geen aanknopingspunten voor gedragsverandering (ze zijn beleidsresistent).
- 16 Op individueel niveau kan hier ook een rol spelen dat wie zich op één vlak milieubewust gedraagt, daarin een rechtvaardiging blijkt te kunnen vinden om zich op een ander vlak wel wat milieuschade te permitteren ('licensing effect', Meijers 2014).
- 17 In kritiek op de gedachte aan een grotere individuele keus is gesteld dat weliswaar oude instituties wegvielen of aan kracht inboetten (stand en kerk), maar dat daar andere (onderwijs en media) voor in de plaats kwamen (de-traditionalisering volgens Elchardus, 2002; 2004) waardoor in gedragskeuzes nog immer patronen te onderkennen zijn. Met de retoriek van het individualisme "kiest men voor de kudde" (Duyvendak en Hurenkamp 2004).
- 18 Dat kan overigens juist weer gewoontegedrag in de hand werken, als reactie op de (te) grote keus.
- 19 Overigens hebben bedrijven voor hun strategische keuzes naar verluid minder last van overheidsmaatregelen dan van onzekerheid daarover.
- 20 <http://www.windmolenoverlast.nl/wp-content/uploads/2014/04/persbericht-24-april-o.2.pdf>
- 21 Volgens een rondgang van *de Volkskrant* dacht begin 2015 slechts 17 procent van de provinciale volksvertegenwoordigers dat 'hun' provincie de afspraken over extra windmolens volledig zou kunnen nakomen. Behalve aan onvoldoende draagvlak bij en verzet door burgers, wezen zij ook op de 'lobby van gevestigde energiebelangen'. Daarnaast was er onder hen ook weerstand tegen windenergie zelf. Een Gelders statenlid karakteriseerde het als het ineffi-

ciënte en subsidieslurpende koekoeksjong van de verder broodnodige energietransitie' (<http://www.volkskrant.nl/binnenland/provincies-windmolens-gaan-het-niet-red-den-a3879097/>).

- 22 Een ander aandachtspunt rond kennis is het gezag van expertise, bijvoorbeeld in de discussie rond klimaatverandering, zie de discussie in maar ook over het boek *De Twijfelbrigade* (Van Soest 2014).

LITERATUUR

- Aanholt, J. van (2014) *Sterker dan Den Haag'. Een verkenning van de interactie tussen gemeente en burgers bij het verweer tegen nationaal beleid*, (masterscriptie) Amsterdam.
- Berveling, J., N. Schaap en M. Storm (2014) *Macht der gewoonte. 'Meestal doen we, wat we meestal doen'*, Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- Boons, F., en W. Spekkink (2015), *Verinnerlijking van milieu-verantwoordelijkheid in de Nederlandse chemische industrie: over de complexiteit van meervoudige processen*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, working paper 5.
- Broek, A. van den, P. Dekker en M. Nas (1997) 'De publieke opinie als draagvlak voor milieubeleid' blz. 153-170 in *Jaarboek van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekers 1997*.
- CBS (2014) *Monitor duurzaam Nederland 2014, Indicatorenrapport*, Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CPB/PBL/SCP (2014) *Monitor duurzaam Nederland 2014: Verkenning, Uitdagingen voor adaptief energie-innovatiebeleid*, Den Haag: Centraal Planbureau, Planbureau voor de Leefomgeving en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Csutora, M. (2012)' One more awareness gap? The behaviour-impact gap problem, blz. 145-163 in *Journal of Consumer Policy* 35.
- Dekker, P., I. de Goede en J. van der Pligt (2010) *De publieke opinie over kernenergie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijk, W. van (2010) *Are we growing greener? Een onderzoek naar de houding en het gedrag van Europeanen ten aanzien van het milieu*, masterscriptie, Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Downs, A. (1972) Up and down with ecology – “the issue-attention cycle”, in *Public Interest* 28: 38-50.
- Dunlap, R. (1994) 'International attitudes towards environment and development', blz. 115-126 in H. Bergesen en G. Parmann (red.) *Green globe yearbook of international co-operation on environment and development 1994*, Oxford: Oxford University Press.
- Duyvendak, J. en M. Hurenkamp (red.) (2004) *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Jaarboek Tijdschrift voor de Sociale Sector, Amsterdam: Van Gennep.
- EEA (2015) *SOER 2015 — The European environment — state and outlook 2015*. Kopenhagen: European Environment Agency. <http://www.eea.europa.eu/soer>.
- Eeten, M. van (2013). Maatschappelijk onbehagen is spiegelbeeld van behaagzieke overheid, in *Sociale Vraagstukken*, 12 november 2013: <http://www.socialevraagstukken.nl/site/2013/11/12/maatschappelijk-onbehagen-is-spiegelbeeld-van-behaagzieke-overheid/>.

- Elchardus, M. (2002) 'Op in rook?', blz. 7-30 in M. Elchardus en I. Glorieux (red.) *De symbolische samenleving. Een exploratie van de nieuwe sociale en culturele ruimtes*, Tiel: Lannoo.
- Elchardus, M. (2004) 'Autonome volgzzaamheid', blz. 205-212 in J. Duyvendak en M. Hurenkamp (red.) *Kiezen voor de kudde. Lichte gemeenschappen en de nieuwe meerderheid*, Jaarboek Tijdschrift voor de Sociale Sector, Amsterdam: Van Gennep.
- Europese Commissie (2014a) *Factsheet houdingen met betrekking tot het milieu*. http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_416_fact_nl_nl.pdf.
- European Commission (2014b), *Climate change. Report, Special Eurobarometer 409*, http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_409_en.pdf.
- Feenstra C., T. Mikunda en S. Brunsting (2010) *What happened in Barendrecht? Case study on the planned onshore carbon dioxide storage in Barendrecht, the Netherlands*. <https://www.ecn.nl/publications/ECN-E--10-057>.
- Frederik, J. (2013) 'Milieu. Geen tijd voor, het is crisis!' in *De Correspondent*, 25 november 2013, <https://decorrespondent.nl/313/Milieu-Geen-tijd-voor-het-is-crisis/18830486587-3c342bb4>.
- Hajer, M. (2011) *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone economie*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Hayward, S. (2010) *Public opinion about the environment: notable shifts in recent years*. <http://www.environmentaltrends.org/single/article/public-opinion-about-the-environment-notable-shifts-in-recent-years.html>.
- Hayward, S. (2011) *2011 Almanac of environmental trends*, San Francisco: Pacific Research Institute. http://www.pacificresearch.org/docLib/20110419_almanac2011.pdf
- Hoekstra, J., P. Verheggen en M. Hannink (2013) *Vijftinten groen. Input voor effectieve duurzaamheidsstrategieën*, Amsterdam: Motivaction. (http://www.motivaction.nl/downloads/Whitepaper_Vijf_tinten_groen_-_Motivaction_International_2013.pdf).
- Hoogvorst, N., en F. Dietz (2015), *Ambities in het Nederlandse milieubeleid: toen en nu*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, working paper 3.
- Koning de, M. (1998) *De aandacht van publiek, media en politiek voor milieuproblemen*, Nijmegen: Katholieke Universiteit Nijmegen.
- Kuijjer, L. (2014) *Implications of social practice theory for sustainable Design*, Delft: Studiolab.
- Latesteijn, H. van, (2015), *Ontwerpeisen voor de relatie tussen kennis en duurzaamheidsbeleid*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, working paper 11.
- Leiserowitz, A., R. Kates en T. Parris (2006) 'Sustainability values, attitudes and behaviors: a review of multinational and global trends' in *Annual Review of Environment and Resources* 31: 413-444.
- Mastop, J., M. de Best-Waldhober, C. Hendriks en A. Ramirez Ramirez (2014) *Informed public opinions on CO2 mitigation options in the Netherlands: deliberating expert information and lay beliefs*, Petten: Energieonderzoek Centrum Nederland.

- Meijers, M. (2014) *On justifying eco-unfriendly behaviors*, Amsterdam: Amsterdam School of Communication Research.
- MNP (2007) *Nederland en een duurzame wereld. Armoede, klimaat en biodiversiteit. Tweede Duurzaamheidsverkenning*, Bilthoven: Milieu en Natuurplanbureau.
- Mulder, S. (2014) *Gedragstransities: agendasetting, verleiden en regulering. Lessen uit sociaal-psychologisch marktonderzoek*, Amsterdam: TNS/NIPO.
- Nas, M. (2000) *Duurzaam milieu, vergankelijke aandacht. Een onderzoek naar media, meningen en milieu*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- OECD (2008) *OECD household survey on environmental attitudes and behaviour: data corroboration*, Parijs: Organisation for Economic co-operation and development.
- OECD (2014) *Greening household behaviour: overview from the 2011 survey – revised edition*, Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- PBL (2014) *De toekomst is nú. Balans van de leefomgeving 2014*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- Poortinga, W., L. Steg en C. Vlek (2004) Values, environmental concern and environmental behaviour, in *Environmental Behavior* 36, 1: 70-93.
- Reckwitz, A. (2002) 'Toward a theory of social practices; a development in culturalist theorizing' in *European Journal of Social Theory* 5, 2: 243-263.
- Ridder, J. den., M. den Draak, P. van Houwelingen en P. Dekker (2014) *Burgerperspectieven 2014*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- RLI (2014a) *Doen en laten. Effectiever milieubeleid door mensenkennis*, Den Haag: Raad voor Leefomgeving en Infrastructuur.
- RLI (2014b) *Doen en laten. Gedragsanalysekader voor de ontwikkeling van effectiever milieubeleid*, Den Haag: Raad voor Leefomgeving en Infrastructuur.
- RMO (2003) *Medialogica. Over het krachtenveld tussen burgers, media en politiek*, Den Haag: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling.
- RMO (2014). *De verleiding weerstaan, grenzen aan de beïnvloeding van gedrag door de overheid*. Den Haag: Raad voor de Maatschappelijke Ontwikkeling.
- Schreurs, L. (1983) Milieubesef in ontwikkeling; veranderingen in meningen over en de belangstelling voor het milieuvraagstuk in Nederland sinds 1970, blz. 81-100 in *Jaarboek van de Nederlandse Vereniging van Marktonderzoekers*.
- Shove, E. (2010) 'Beyond the ABC: climate change policy and theories of social change', blz. 1273-1285 in *Environment and Planning* 42.
- Shove, E. en N. Spurling (2013) Sustainable practices: Social theory and climate change, blz. 1-13 in E. Shove en Spurling, N. (red.) *Sustainable practices. Social theory and climate change*, Londen/New York: Routledge.
- Shove, E. en G. Walker (2010) 'Governing transitions in the sustainability of everyday life', in *Research Policy* 39: 471-476.
- Soest, J. van (2014) *De Twijfelbrigade. Waarom de klimaatwetenschap wordt afgewezen en de wereldthermostaat 4 graden hoger gaat*, Haarlem: MCMG.
- Spaargaren, G. (2003) Sustainable consumption: a theoretical and environmental policy perspective, in *Society and natural resources* 16: 687-701.

- Spaargaren, G. (2011) 'Theories of practices: Agency, technology, and culture. Exploring the relevance of practice theories for the governance of sustainable consumption practices in the new world-order' in *Global Environmental Change* 21, 2011: 813-822.
- Spaargaren, G. en P. Oosterveer (2010) 'Citizens-consumers as agents of change in globalizing modernity: the case of sustainable consumption' in *Sustainability* 2: 1887-1908.
- Steg, L. (1999) *Verspilde energie*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steg, L. (2012) *Niets duurt voort behalve verandering. De mens als sleutel tot duurzaamheid*, Groningen: Rijksuniversiteit Groningen.
- Stolwijk, H. (2011) *Groene groei: een wenkend perspectief?* CPB Policy Brief 2011/12, Den Haag: Centraal Planbureau.
- SustainAbility en GlobeScan (2012) *The regeneration roadmap. Global societal trends on sustainability issues*, http://www.theregenerationroadmap.com/files/reports/TRR_Global_Societal_Trends.pdf
- Taanman, M. en R. Bos (2013) *Verkenning: taxonomie van milieurelevante maatschappelijk initiatieven*, Leiden: Instituut Maatschappelijke Innovatie.
- Tellegen, E. (2010) *Groene herfst. Een halve eeuw milieu*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Thaler, R. en C. Sunstein (2008) *Nudge: improving decisions about health, wealth, and happiness*, New Haven: Yale University Press.
- Tiemeijer, W. (2011) *Hoe mensen keuzes maken. De psychologie van het beslissen*, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- TNS/NIPO (2013) *De milieubeleving van Nederlanders*. http://www.milieucentraal.nl/media/1184973/de_milieubeleving_van_nederlanders_-_onderzoek_tgv_15_jaar_milieu_centraal.pdf.
- Vegter, F. en B. van der Lely (2012a) *Samenvatting onderzoeksresultaten 2012. Stichting Natuur en Milieu*, Amsterdam: Motivaction. (Factsheet).
- Vegter, F. en B. van der Lely (2012b) *Steeds meer mensen zijn bewust flexitariër. Stichting Natuur en Milieu*. Amsterdam: Motivaction. (Factsheet).
- Verbeek, D. en J. Boelhouwer (2010). Milieu van later, wiens zorg nu? blz. 523-545 in A. van den Broek, R. Bronneman en V. Veldheer (red.) *Wisseling van de wacht: generaties in Nederland (Sociaal en Cultureel Rapport 2010)*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Vringer, K., T. Aalbers en K. Blok (2007) 'Household energy requirement and value patterns', in *Energy Policy* 35, 1: 553-566.
- Vringer, K., T. Aalbers en H. Visser (2008) 'Burgers en duurzaamheid, het verschil tussen denken en doen' in S. van den Burg, G. Spaargaren en D. van Lith (red) *Een andere rol voor de overheid?*, Wageningen: Wageningen Universiteit.
- Vringer, K., H. Vollebergh, D. van Soest, E. van der Heijden en F. Dietz (2013) *Dilemma's rond duurzame consumptie. Een onderzoek naar het draagvlak voor verduurzaming van consumptie*, Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.
- WCED World Commission on Environment and Development, (1987) *Our common future*, Oxford: Oxford University Press.

- Witte, E. en A. Scholz (2014) *Onderzoek 'Duurzaam eten'*, Dongen: GfK.
- Wolsink, M. (2005) 'Wind power implementation: the nature of public attitudes: equity and fairness instead of 'backyard motives' in *Science Direct* 11: 1188-1207.
- Wolsink, M. (2012) 'Wind power: basic challenge concerning social acceptance' in R. Meyers (red.) *Encyclopedia of sustainability, science and technology* 17: 12218-12254.
- WRR (2014) *Met kennis van gedrag beleid maken*, Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.

